

Джерела з історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (XVII-XVIII ст.)

Джерельна основа для дослідження теми історичного, господарського та культурно-просвітницького розвитку Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря у другій половині XVII-XVIII ст. не достатньо репрезентативна. В даному контексті окресленої тематики потрібен комплексний підхід до вивчення проблеми. Багатоплановий спектр наукових та фактологічних питань, які розглядаються, вимагає використання та критичного аналізу як опублікованих документів, так і архівних матеріалів та інших видів джерел.

З другої половини XIX ст. у науковий обіг було залучено значну кількість документального матеріалу, за допомогою якого стало можливим дослідження проблем, пов'язаних з історією українських православних монастирів. Більшість документів з окресленої тематики було опубліковано. Найбільше їх розміщено у таких археографічних виданнях, як "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России", "Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов", "Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел" (1). У них знайшли відображення особливості відносин української православної церкви з державними урядовими колами Гетьманщини та Російської імперії у XVII-XVIII ст., зокрема, ставлення до православних монастирів Лівобережної України російських імператорів, їх вплив на управління єпархіями та обителями. Особливо це помітно у грамотах Петра I по встановленню влади Московського патріархату над Чернігівським духовним відомством, наданні окремим монастирям земельних володінь (в тому числі Чернігівському Троїцько-Іллінському). Окрему групу документів складають законодавчо-розпорядчі акти державних та церковних органів Росії: "Полное собрание законов Российской империи", "Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедования Российской империи", "Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св.Синода"(2). У названих багатотомних виданнях висвітлені питання, пов'язані з майновою власністю Троїцько-Іллінського монастиря, його видавничою справою, передусім низка імператорських законів та постанов Синоду щодо чернігівської монастирської друкарні. Значно збагатили дослідження по господарській діяльності обителі збірники документів з історії XVIII ст.

"Материалы по истории СССР", де вміщено матеріали стосовно розвитку рудних промислів у Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. Насамперед, потрібно відмітити договори про оренду рудень Троїцько-Іллінської обителі та контрактно-відкупну документацію на нерухоме монастирське майно (3). Разом з тим, oprіч зазначених вище збірників документів, з опублікованих джерел відносно історії монастирів (в тому числі й Троїцько-Іллінського) більш нічого не виявлено. Особливо це стосується видань корпусного характеру. Значну частину джерел дослідження складають нововиявлені матеріали з монастирських фондів, що знаходяться в архівосховищах міст Чернігова та Києва. Архівні матеріали з визначеної проблеми включають усі види історичних документів: фундаційну документацію на державних і церковних осіб Росії та Лівобережної України, внутрішню документацію Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, статистичні описи монастирського майна в період його існування та після закриття, описи каталогу бібліотеки обителі, будівельну документацію, листування офіційного та приватного характеру.

Першорядне значення в дослідженні теми мають матеріали фонду Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (ф. 163, Чернігівський Троїцько-Іллінський чоловічий монастир (1664-1784 pp.). Невеликий об'єм фонду (всього 127 справ) представляє собою унікальні відомості щодо механізму формування земельної та майнової власності монастиря. В даному контексті за повнотою відображення шляхів придбання обителю маестностей матеріали фонду можна класифікувати на групи. Насамперед, це актові матеріали: царські грамоти Олексія Михайловича, Петра I, Єлізавети, Катерини II та універсали українських гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського, Д.Апостола, адресовані не тільки до настоятелів Троїцько-Іллінського монастиря, але і до окремих архієпископів Чернігівської єпархії, зокрема, Лазаря Барановича та Феодосія Углицького. Зазначені документи допомагають встановити, по можливості, точну дату та місце коли, при яких обставинах були надані ті або інші земельні володіння та матеріальна власність Троїцько-Іллінському монастирю. Крім того, маємо незначний масив документів наказів Генеральної військової канцелярії, де підтверджуються права чернігівської обителі на матеріальну власність та володіння окремими господарськими об'єктами в межах Чернігівського та Городнянського повітів, а також купчі заміні листи мешканців тих поселень, де знаходилася земельна та нерухома власність монастиря. Означений фонд містить також значну кількість інвентарних документів та ілюстраційного матеріалу - опису земель, угідь, млинів та ставків, що належали Троїцько-Іллінській обителі з другої половини XVII ст. Окремо також потрібно виділити документацію судового характеру, зокрема,

виписи з земських судів про незаконне використання земельних володінь чернігівської обителі та справи у звинуваченнях вищих духовних осіб, що приймали участь в розкраданні монастирського майна. Значно доповнюють та конкретизують історичні відомості щодо Троїцько-Іллінського монастиря інші архівні фонди, зокрема ті, де відображене внутрішнє життя обителі: "Генеральна військова канцелярія" (ф.51) - невелика кількість матеріалів фонду містить дані щодо майнової власності обителі, зокрема наявності в неї сіножатей, гут, руден, а також документів щодо будівництва в Лівобережній Україні, особливо того, що велося державним коштом. Це справи про будівництво та реконструкцію споруд Троїцько-Іллінського монастиря у другій половині XVIII ст.; "Чернігівський Троїцький Андроніковський монастир" (ф.139), "Канцелярія документів "Нова серія" (ф.221), "Канцелярія Чернігівського та Новгород-Сіверського генерал-губернаторів" (ф.736), "Колекція стародруків" (ф.739), "Канцелярія Малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева-Задунайського" (ф.763), "Чернігівське духовне правління"(ф.2011.).

Більшість документів зазначених фондів - ділова документація, пов'язана зі змінами в управлінні монастирем, листування з приводу припинення судових справ, пов'язаних з орендою земельних володінь, докладні звіти про будівництво церковних споруд на території обителі, а також неповні списки літератури Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні.

Окрему групу документального матеріалу складають фонди Чернігівської духовної консисторії Державного архіву Чернігівської області, зокрема ф.679, "Чернігівська духовна консисторія". У фонді документи про історичне минуле Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря окремо не виділяються. Однак їх теж важливо класифікувати. Перш за все, це укази Синоду про призначення та переводи архімандритів Троїцько-Іллінського монастиря, датовані другою половиною XVIII ст., та рапорти архімандритів монастиря в Чернігівську духовну консисторію про переміщення ченців з інших монастирів. Більшу частину фонду складають річні звіти про рух чернецтва та стан рухомого і нерухомого майна монастирів Чернігівської єпархії у другій половині XVIII ст., документація про будівництво на території Троїцько-Іллінського монастиря, а також ремонт будівель, що були власністю обителі, судова документація, матеріали про діяльність монастирської друкарні. Важливим в даному контексті є каталог монастирської бібліотеки, вміщений в описі майна колишньої обителі, складений у 70-х р. XIX ст. Дослідження в різних напрямках історії монастиря потребує вивчення фондів, які не пов'язані з релігійними відомствами, зокрема це такі фонди, як "Чернігівська губернська управа" (ф.127), де маємо

невелику кількість документів про ремонтні роботи на території монастиря у XVIII-XIX ст., “Канцелярія Чернігівського губернатора” (ф.128), “Чернігівська губернська будівельна та шляхова комісія” (ф.179). Для докладного викладення матеріалу в дослідження введені документи фондів радянського періоду: “Чернігівське губвідуправління” (ф.Р-16), “Чернігівський окрвиконком. Секретаріат” (ф.Р-65), незначна кількість яких свідчить про подальшу долю Троїцько-Іллінського монастиря, передусім, про розміщення на колишній монастирській території різних громадських організацій та господарських приміщень.

Отже, розглянуті нами фонди Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУК) та Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) містять значну кількість офіційної документації про відносини Троїцько-Іллінського монастиря з Чернігівською духовною консисторією, різноманітні відомості про розвиток сільського та промислового господарства обителі в кінці XVII- другій половині XVIII ст. Разом з тим основна група документів ДАЧО відноситься до другої половини XVIII ст., що в свою чергу, не розкриває повної історії розвитку монастиря.

Під час пошукової роботи над дослідженням історичного минулого Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря опрацьовано значний масив рукописних матеріалів, які містяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Перш за все, це фонд з рукописами В.Модзалевського, в якому зосереджені практично невідомі матеріали по пам’ятках старовини Чернігова, а також унікальні дослідження з промислового розвитку Чернігівської губернії, в тому числі питання господарської діяльності православних монастирів. Значним доповненням про земельну та майнову власність монастирів Чернігівського краю стали джерела з фонду рукописних збірок О.Лазаревського, де вчений-історик зібрав цінні матеріали (оригінали та копії) по описах монастирського майна Чернігівського полку, ділову документацію Чернігівської дикастерії про надання земельних володінь монастирям. Слід зазначити, що для висвітлення питань господарської та культурно-просвітницької діяльності монастиря використані також рукописні матеріали фондів по XVII-XVIII ст.: царські грамоти Петра I козацькій старшині, міщанам, монастирям на право володіння наданими маєтностями (1709-1722), універсали гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського про надання у власність земельних наділів монастиря міст Києва, Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського (1660-1722), накази Синоду Чернігівській духовній консисторії про земельні володіння та матеріальну власність монастирів (1760-1784). Окремий комплекс рукописних джерел знаходиться в фондах, де зібрана документація, що представляє собою збірники з різних монастирських справ XVIII ст.,

екстракти та реєстри царських грамот, указів до гетьманів, іменні та царські листи (1708-1762), екстракти генеральних описів по Чернігівському полку (1726). Матеріали фондів містять дані процесу формування земельної власності Троїцько-Іллінського монастиря, втім кількість виявлених джерел відносно невелика, але надзвичайно інформативна. Збереглося небагато документів господарського характеру, які дозволяють простежити економічний розвиток Троїцько-Іллінського монастиря з другої половини XVII ст. по кінець XVIII ст. Це прибутково-розподільча книга Чернігівської єпархії (1726), записна книга панської економії (про шинкування горілкою) (1772-1788), матеріали до історії рудень (виписки В.Модзалевського про рудні з румянцевського опису 1767 р., статистичні відомості за Чернігівське намісництво. Серед матеріалів, що висвітлюють історію православних монастирів Лівобережної України належить відмітити рукописні роботи українських і російських істориків. Насамперед, це особисті фонди М.Белозерського, В.Данилевича, М.Лилєєва, в наукових доробках, яких окреслені питання, пов'язані з церковною історією Чернігівщини, зокрема, описи рухомого та нерухомого майна чернігівських монастирів, стану монастирських земельних володінь. Рукописні праці М.Петрова, Ф.Титова, С.Тарануценка містять ґрунтовні дані, про культурно-просвітницьку діяльність українських православних монастирів у другій половині XVII-XVIII ст., суспільні та економічні явища в історії українського друку. Тут вміщено докладну інформацію про історичне минуле Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, яка дає унікальний матеріал про видавничу справу обителі та друковані видання.

Ознайомлення з рукописними джерелами ІР НБУ імені В.Вернадського засвідчує наявність достатньої бази для різнобічного вивчення окресленої теми дослідження, особливо, стосовно питань господарської діяльності та культурного розвитку Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря у кінці XVII - другій половині XVIII ст.

Для більш розширеного висвітлення історії стародавньої обителі залучено комплекс епістолярної документації. В дослідженнях стосовно організації, формування власності, розвитку книгодрукування та забудови монастиря широко використано листування відомих релігійних діячів Чернігівської єпархії з вищим духовенством, гетьманами та царськими особами. Перш за все, це листи Лазаря Барановича до Інокентія Гізеля, відносно будівництва Троїцького собору, Іоанікія Галятовського, Данила Туптала (Дмитра Ростовського) до українських гетьманів, а також листування настоятелів Троїцько-Іллінського монастиря з І.Мазепою, І.Скоропадським, К.Розумовським відповідно подальшого розвитку Троїцького-Іллінського монастиря. Специфіка такого виду кореспонденції полягає у тому, що в ній важко

відносно службову кореспонденцію від приватної. Так, чернігівські архієпископи, звертаючись до інших релігійних та державних діячів у службових справах, поєднували інформацію адміністративну з приватною, і навпаки, у приватному листуванні наводили офіційні дані. Показовими в цьому відношенні стали листи Л.Барановича до настоятелів київських монастирів та гетьманів про початок будівництва Троїцького собору (з якою метою та з допомогою кого будували означену споруду).

Значним доповненням до вивчення історичного минулого Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря стали речові джерела, що збереглися як матеріально, так і в описах. Серед них заслуговують на увагу збережені до нашого часу архітектурні споруди монастирського комплексу - Іллінська церква (XI ст.), Антонієві печери (XI ст.), Троїцький собор (друга половина XVII ст.), Введенська церква (XVII ст.), монастирська дзвіниця (друга половина XVIII ст.), келії ченців (друга половина XVII-XVIII ст.), предмети культу (описи різниці монастиря), особисті культові речі духовенства (митри, панагії, саккоси, хрести тощо), а також незначна кількість стародруків колишньої монастирської бібліотеки. Кожен вид зазначених джерел представляє собою один з напрямків розвитку монастирського життя упродовж досить тривалого періоду з XI ст. по XVIII ст. Так, зовнішній вигляд будівель монастиря та їх внутрішнє оформлення дають можливість прослідкувати, як відбувався процес зміни архітектурних стилів на українських землях під впливом політичних подій у XI та XVII ст. Важливим у даному контексті є вивчення фондів Чернігівського історичного музею, де зберігаються єпархіальні старожитності та фонди бібліотеки того ж музею, пов'язані з друкованими матеріалами чернігівського єпархіального давньосховища. Важливим джерелом щодо вивчення монастирського комплексу є також іконографічний матеріал про архітектуру. Втім, представлений він досить обмежено, але тим не менш має велику цінність. Найважливішим у даному контексті є малюнки, гравюри та літографії, що фіксують загальний вигляд культових споруд.

До найважливішої та найчисельнішої групи опублікованих матеріалів щодо церковної історії та монастирського життя на Чернігівщині відноситься періодична преса світського та релігійного характеру. На сторінках російсько та україномовних журналів і газет висвітлювалися питання, пов'язані з історією української православної церкви, монастирів, їх розвитком, діяльністю, впливом на тогочасне суспільство. Як уже зазначалося, з другої половини XIX ст. почали виходити друком центральні та регіональні часописи і газети: "Киевская старина", "Вера и жизнь", "Исторический вестник", "Черниговские губернные ведомости", "Черниговские епархиальные известия",

“Записки Черниговского статистического губернского комитета”. Традиційним продовженням історичних досліджень, пов’язаних з релігійною історією, в тому числі й Чернігівщини, стали сучасні журнали: російські - “Вопросы истории”, “История СССР”, українські - “Український історичний журнал”, “Хроніка-2000”, “Сіверянський літопис”, “Старий Чернігів”, а також місцеві газети “Деснянська правда”, “Троїцький вісник” тощо.

У 40-50-х р. XIX ст. на сторінках “Черниговских губерnskих ведомостей” представники православного духівництва вперше звернули увагу на історію чернігівських монастирів. Автори опублікованих матеріалів, використовуючи документацію Чернігівської духовної консисторії кінця XVII-XVIII ст., більш детально висвітлювали проблеми Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів, показувати їх роль та значення в досліджуваній період. У цьому відношенні доречно відмітити статті соборного ієромонаха Никодима, в яких він подав докладну характеристику царським грамотам XVII ст., що зберігалися в різниці Архієрейського будинку, спираючись на архівні джерела XVIII ст. висвітлив діяльність чернігівських архієпископів Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Іраклія Комаровського, Іларіона Роголевського, більшість з яких приймали активну участь в організації та розбудові Троїцько-Іллінського монастиря. Разом з тим “ЧГВ” друкували значну кількість фундаційної документації, переважна більшість якої - копії гетьманських універсалів другої половини XVII-XVIII ст., пов’язані з майновою та земельною власністю монастирів Лівобережної України. Перш за все, це універсали І.Мазепи та І.Скоропадського про закріплення за двома найбільшими чернігівськими обителями Єлецькою та Троїцько-Іллінською, земель Чернігівського, Городнянського полків. Крім релігійних істориків, друкували свої дослідження з історії монастиря, його друкарської діяльності відомі українські науковці та краєзнавці: О.Богаєвський, М.Ісаєнко, С. Котляров, П.Ростовцев. Використовуючи максимум необхідної фактологічної інформації, вони зробили спробу систематизувати історію монастиря, при цьому виділяли основні етапи його розвитку, пов’язуючи його історичне минуле з історією Чернігова. Разом з тим, вводячи в тексти цінні і унікальні документи і матеріали, більшість релігійних та світських науковців, на нашу думку, не характеризували їх на основі критичного аналізу, а лише констатували їх загальну кількість.

Продовжуючи тему монастирського життя, “Черниговские епархиальные известия” з другої половини XIX ст. у своїй неофіційній частині почали друкувати історичні описи монастирів Чернігівської єпархії. Насамперед потрібно відмітити ґрунтовні роботи протоієрея Т.Стефановського “О Черниговском Троицком монастыре - нынешнем

Архиерейском Доме” (1893) та О.Єфімова “Черниговский Свято-Троицко-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние (1069-1910),(1910-1911). Дослідники на основі значного масиву самостійно виявленого архівного матеріалу, спеціальної єпархіальної документації, монастирських документів, опублікованих джерел докладно описали історію монастиря, будівництво на його території основних споруд, роботу друкарні. Зокрема, Т.Стефановський одним з перших хронологічно систематизував діяльність настоятелів Троїцько-Іллінського монастиря. З подальшим проявом інтересу до церковної історії та проведенням на території нижньої частини монастиря (Антонієвих печерах та Іллінській церкві) археологічних досліджень на сторінках релігійного журналу збільшилось матеріалів з його історії. У визначеному напрямку працювали такі науковці, як І.Боровський, Д.Козьминський, О.Страдомський, Т.Стефановський, П.Шангін. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир вони розглядали як один з центрів започаткування печерного монастирського життя. Опрацьовані ними документи та джерела представляють важливі відомості про початковий період організації монастиря. Заслужують на увагу чисельні публікації архівних документів під редакцією П.Добровольського, де висвітлювалися проблеми, пов'язані з церковною історією Чернігівщини, в тому числі й історичного розвитку Троїцько-Іллінського монастиря. Для більш розширеного пізнання історії української православної церкви у 1911 р. було розпочато видання релігійно-православних часописів “Киевская старина”, “Вера и жизнь”, які публікували документи та інформацію про архітектуру монастирських храмів Чернігова, їх культурно-просвітницьку діяльність. Серед наукових праць важливе значення мають статті В.Модзалевського про характеристику культових споруд Чернігова, М.Доброгаєва про чернігівських архіпастирів та відомих монастирських настоятелів. Привертають увагу також дослідження з історії друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. Серед них статті О.Лазаревського, присвячені нововиявленим документам про організацію монастирської друкарні та відносини між її засновниками. Окремо потрібно відмітити початок видання у 1914 р. газети Братства святого князя Михайла при Чернігівській духовній семінарії “Черниговский церковно-общественный вестник”. Дане видання на своїх сторінках оприлюднило немало матеріалів стосовно церковного життя Чернігово-Сіверщини, нариси про чудотворні ікони, історико-статистичні замітки про чернігівські монастирі, а також біографії відомих чернігівських архієпископів. Окремим проблемам господарської діяльності монастиря, його нерухомого та рухомого майна присвячені статті О.Лазаревського, Д.Пашенка, А.Ханенка, В.Модзалевського на сторінках таких періодичних історико-

наукових видань, як “Записки Черниговского губернского статистического комитета” (1868), “Труды Черниговской архивной комиссии” (1908-1913) тощо. У світлі наукового дослідження заслуговують на увагу місцеві календарі-довідники. Насамперед, це “Черниговский историко-археологический календарь” (1905-1906) та “Календарь Черниговской епархии” (1891-1892). У даних виданнях кінця ХІХ- початку ХХ ст. вміщувались популярні статті з історії Чернігівщини, губернського міста, а також певна частина була присвячена релігійній минувшині, тогочасним урочистим подіям, зокрема святам, ювілеям, пам’ятним роковинам тощо. Календарі-довідники містили велику кількість інформаційного матеріалу по культурно-просвітницькій діяльності монастирів Чернігова, насамперед роботі Чернігівського колегіуму та діяльності Троїцько-Іллінської друкарні. Належить зазначити, що дожовтневі періодичні видання публікували на своїх сторінках певний об’єм раніше невідомого історико-документального матеріалу, який значно доповнює і розширює дослідження з питань церковної історії. Як відомо, тривалий час історія та розвиток православних монастирів України не були об’єктом окремого дослідження. На сторінках українських та російських періодичних видань дана тема практично не висвітлювалася. Однак серед їх невеликої кількості потрібно відмітити статті українського історика О.Гуржія в “Українському історичному журналі” (4). Автор, використовуючи до цього часу невідомі архівні документи, робить спробу розкрити механізм розвитку старшинського та монастирського господарств у Лівобережній Україні упродовж ХУІІІ ст., їх взаємовідносини з селянами.

Привертають увагу також публікації О.Пономарьова, Я.Ісаєвича в журналах “Вопросы истории” та “Український історичний журнал” з питань історії української культури ХVІІІ ст., де науковці аналізують діяльність монастирських друкарень Лівобережної України, при цьому підкреслюючи проблематичні відносини їх з російським імперським урядом та св.Синодом.

Обмежений характер статей за радянської доби на церковну тематику був поштовхом для глибоких досліджень після проголошення незалежності України. Велика кількість наукового матеріалу присвяченого окремим проблемам історії української православної церкви та монастирів, друкується на сторінках всеукраїнських часописів “Київська старовина”, “Хроніка -2000”, “Родовід”, “Пам’ятники України”, “Знання і праця” та ін. Певний масив даних досліджень був присвячений періоду заснування монастиря, а також аналізу архітектурних споруд монастирського комплексу. Насамперед відмітимо статті Л.Горлача, А. Карнабіда, В.Пуцко, А.Турчин-Турчанинова та інших (5). В означеному контексті автори у своїх наукових доробках докладно висвітлюють окремі проблеми, пов’язані з історією Троїцько-Іллінського монастиря:

відношення І.Мазепи до будівництва Троїцького собору, участь у спорудженні головного монастирського храму Л.Барановича. Широкий спектр проблем, пов'язаний з церковною історією, монастирським землеволодінням та культурно-просвітницькою діяльністю релігійних осередків висвітлювався на сторінках регіональних періодичних видань "Література та культура Полісся" (НДПУ імені М.Гоголя, Ніжин) та "Сіверянський літопис" (ЧПДУ, НДПУ, ЧДЄІУ, Чернігів). Доречним буде відмітити наукові публікації з історії церковного землеволодіння на Чернігівщині в XVII-XVIII ст. Ю.Мицика, розвитку рудного виробництва в Чернігівському краї в кінці XVII - на початку XVIII ст. - Є.Алімова, монастирського млинарського промислу-П.Пирога, земельної (в тому числі монастирського землеволодіння) в другій половині XVII-XVIII ст. - Г.Доманової. Значна увага на сторінках журналів приділяється культурологічним питанням. Заслужують ретельного опрацювання наукові розвідки, присвячені архітектурі, стінопису, іконам Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря таких авторів, як А.Адруга, Г.Арендар, А.Доценко, В.Пуцко та інші. Автори, використовуючи ряд опублікованих матеріалів, нововиявлені джерела, подають розгорнуту характеристику основних елементів монастирського комплексу, при цьому підкреслюється, що значна кількість їх потребує більш ретельного дослідження (6).

Узагальнюючи розглянуте, відмітимо, що документальна база з історичного, господарського та культурно-просвітницького розвитку Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, як уже відмічалось, представлена практично всіма видами та типами джерел, разом з тим по ряду визначених проблем ще недостатньо повно. Зокрема, не виявлено ніяких документів по періоду діяльності монастиря з XIII по першу половину XVII ст., нерівноцінно представлені джерельні матеріали та історіографічні доробки українських і російських істориків по другій половині XVII - першій половині XVIII ст. Така нерівномірна послідовність наявних джерел вимагає для більш повного висвітлення окресленої теми дослідження ретельніше аналізувати та докладно зіставляти кожний документ.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.- Спб., 1863-1892.-Т.1-5; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторстве.-К., 1873.-Ч.1.-Т.4.(1648-1798 pp.); Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве

Министерства иностранных дел.-Спб., 1874.-Т.ІІІ.

2. Полное собрание законов Российской империи.-Спб., 1830.-Т.ІV (1700-1712); Т.Х.(1737-1739); Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедования Российской империи.-Спб., 1910-1915.-Т.1-4; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св.Синода.-Спб., 1868-1910.-Т.1.

3. Материалы по истории СССР.-М., 1957.-Т.5.(XVIII ст.)

4. Гуржій О. До питання про ренту і повинності на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.//Український історичний журнал.-1984.-№1,-С.84-92; Його ж. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст.//Український історичний журнал.-1986.-№8.-С.17-28.

5. Горлач Л. По той бік світу (з історії Іллінського монастиря) // Знання і праця.- 1969.-№ 10.-С. 15; Карнабіда А.Шлях до таємниць // Пам'ятники України.-1970.-№1.-С.15-17; Пуцко В.Мазепина срібна шата в Чернігові // Родовід.-1996.-№2.- С.144; Турчин-Турчанинов А.Пророцтво Лазаря Барановича (до 300 – річчя з дня його смерті 3(13)вересня 1693 р.)//Хроніка-2000.-1993.-№6.-С.58-119.

6. Адруг А.Стінопис Троїцького собору // Старий Чернігів.-1994.-№1(лютий).-С.4; Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства // Сіверянський літопис.-1996.-№6.-С.46-52; Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору//Сіверянський літопис.-1997.-№5.-С.95-97; Пуцко В.Чернігівські іконостаси XVII-XVIII ст.// Сіверянський літопис.-1996.-№2-3.-С.90; Його ж. Ікони Чернігівщини // Сіверянський літопис.-1997.-№4.-С.129-135.
